

PERÉNYI JÁNOS főiskolai adjunktus:

A RAJZOS SZEMLÉLTETÉS A NYELVTANÓRÁN

1. Az előszóval elmondott és leírt szemléltető szövegben lehetőleg teljességre törekedve bemutatjuk az órán megismerendő nyelvi tényt, hogy az élőbeszéd jelenségeként megbeszélhessük. A tanításnak ezt a mozzanatát nem szabad formális fokozattá tennünk azzal, hogy vele a szemléltetést lezártak tekintjük. Az óra folyamán szinte minden kis részlet tisztázása újabb szemléltetést kíván, s ez nem csupán a szemléltető szöveg kiegészítése újabb példákkal, tehát »nyelvi anyaggal«, hanem a megismerő tevékenység támogatása, a gondolkodó munka segítése, eredményeinek rögzítése is.

Ebben a vonatkozásban tehát szemléltetés az is, amikor egy-egy ismeretlen vagy nem pontosan ismert szó jelentését a tárgy bemutatásával, képével, *rajzával* magyarázzuk, vagy pedig a megfigyeltetéshez a megvizsgálandó jelenséget tartalmazó szakaszt, részletet a szövegben kiemeljük, valamilyen ábrázolással a figyelmet ráirányítjuk, következtetéseink útját, menetét rögzítjük, végül amikor a nyelvi tényre vonatkozó már megszerzett ismereteket valamilyen módon csoportosítjuk.

Ezek azonban többnyire már nem a nyelvnek, nyelvtannak, hanem a tanításnak a tényei, s szemléltetésüket nyelvi eszközökkel lefeljebb úgy oldhatnánk meg, hogy pl. a tankönyv szöveges magyarázatát megismételjük és — leíratjuk. Így aztán a tanulók füzetében is benne volna a tankönyv ismeretet nyújtó teljes szövege. Hogy ez mekkora pazarlása lenne a szükségesre mért időnek, s milyen káros volna, minden bizonyítás nélkül is elhíhető.

2. Lehet — és kell — tehát *nem nyelvi eszközökkel is* szemléltetni. Comenius Sárospatakon írt tankönyve, az *Orbis sensualium pictus* (1685. Lőcse), Bubenka Jónás lőcsei fametsző képeivel szemléltette a tanulók előtt ismeretlen fogalmakat, hogy ezzel a szók jelentését tisztázza. Eljárása hasznosságát bizonyítja, hogy magát a művet többször is kiadták, utánzó is bőven akadtak, s könyvüket mind Orbis pictusnak nevezték [1] (1. ábra).

A jelentés tisztázásának ezt a kiváló eszközét — sajnos — manapság inkább csak a felnőtteknek szánt könyvekben alkalmazzák. Általános iskolai nyelvtankönyvünk I. része tartalmaz ugyan meglehetősen számban rajzokat, de ezekben akad kifogásolható is, a II. részben már csak három rajz található [2], a középiskolai nyelvtankönyv pedig tel-

LXXXIII.

Eques.

Der Reuter.

A' Lovas.

Gezdec.

Eques 1 impónit equo 2 ephíp-
pium, 3

Der reuter 1 legt dem pferd 2

den sattel 3 auf /

A' lovas 1 fel-téfi a' lóra 2

a' nyergel, 3

Gezdec 1 flade na koně 2

sedlo / 3

idque succingit eingulò; 4

welchen er ihm angürtet mit

dem gurt; 4

hozzá-is forítja azt heveder-

rel; 4

Které pripasuje popruh; 4

inlérnit étiam dorfuále, 5

et legt ihm auch auf den schä-

berack (rückdecke;) 5

reá-is teríti a' tzafragot; 5

a obstele castrakem; 5

ornat eum pháleris, frontáli, 6

antiléná, 7 & postiléná. 8

zieret es mit dem roßzeug/ dem

stirnriemen / 6 brustrie-

men / 7 und schwanzrie-

men. 8

fel-ekeríti ló-öltözettel (fer-

hámmal,) homlok-elővel, 6

fügyelővel, 6 és far-mat-

ringgal (far-hámmal,) 8

ozdobuge geg rystuňky/ nácl-

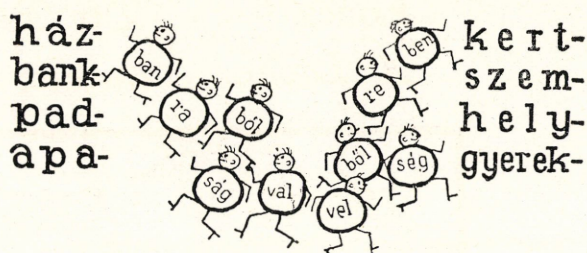
njtem/ 6 podprsnjtem/ 7

a podchwostinai. 8

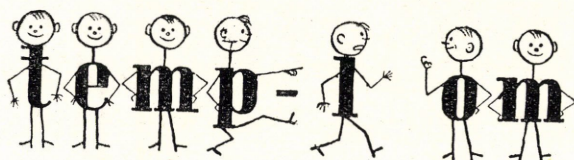
Deinde

jesen rajzok nélkül készült. Pedig Károly Pál: *Vidám magyar nyelv-tan és helyesírás* című könyve [3] bizonyítja, milyen hasznos az ilyen szemléltetés. Byssz Róbert karikatúráival igen ötletesen szemlélteti a jelentést s egyben a szó helyesírását is (2. ábra). Rajzainak termékenyítő hatása megmutatkozik egyes újabb kiadványokban is, mint pl. Csató Ödön: *Írjunk helyesen!* [4] és Temesi—Rónai—Vargha: *Anyanyelvünk* c. könyvében [5]. Bizonyosága ez a tény annak, hogy a rajzos szemléltetés ma is korszerű eljárás.

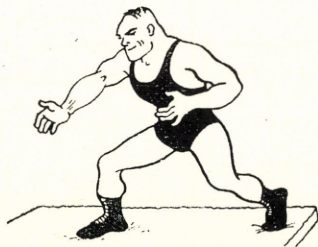
2. ábra

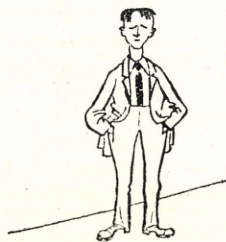
A hangrendi illeszkedés.

Egy mássalhangzó megy át a következő sorba.

erős Laci

Erős Laci

Földhözragadt

Földhöz ragadt

**világlátni
magvaváló
földhözragadt
szemlesütve**

NEM: világ látni,
magva váló,
földhöz ragadt;
szem lestítve

A rajzok megtekintése azonban mindjárt azt is tisztázza, hogy a szemléltetésnek ezt a módját a tanítási órán csak igen jól rajzoló alkalmazhatná, mert egyrészt a rajznak feltétlenül találonak kell lennie, külön magyarázat nélkül is félreérthetetlennek, azonkívül csak akkor használhatjuk, ha szinte pillanatok alatt készül el. Így általában csak tankönyvek ábráiként vagy állandó jellegű szemléltető táblákon lehet helye. (Némi kis ügyeskedéssel azonban bárki elkészítheti ezeket, ha zsír- vagy pauszpapírra átmásolja, vetítógéppel rajzlapra vetíti, vonalait ceruzával könnyedén megrajzolja, s redisz tollal kihúzza.)

A nyelvtanórán ugyanúgy helye van tehát a magyarázó rajznak, mint bármely más tárgy tanításában. Ez a rajz azonban nemcsak a névvel, szóval megjelölt dolog, tárgy stb. rajza lehet — az előbb említett módon, hanem *magának a nyelvi ténynek* ábrázolása is.

Használatban lévő tankönyvünk I. részének a beszélőszervekről közölt *egyetlen* rajzocskáját egészítsük ki megfelelő *szemléltető táblával*, s tegyük még teljesebbé ezt a munkát *táblai rajzokkal* (3. ábra). Itt jegyezzük meg, hogy ez és a többi táblai vázlat-jellegű melléklet *nem lemásolásra* készült, hanem csupán felhasználásra szánt, a munka megkönnyítését szolgáló anyaggyűjtemény. Ábrázolásaik többnyire általánosan ismertek. Közlésükkel a felhasználás egyik lehetséges módját mutatjuk be.

A táblai rajzokról mondja a földrajz oktatásával kapcsolatban Dr. Udvarhelyi Károly, a rajzos szemléltetés régi és igen jó eredményeket elért harcosa: »A szemléltető rajz bizonyos *objektív ismeretanyagot foglal magában*, kiegészíti és ismétli az élő beszédet. Mint a *valóság tükrözése*, közelebbi kapcsolatot létesít a tanuló és a külső világ között. A rajzban foglalt ismeretanyag tárgy- és folyamatszerű. Gyakran *térbeli* relációkat szemléltet. A tárgyat és a folyamatot nem elszigetelten ábrázolja, hanem összekapcsolja egymással. Ez a kapcsolat a természetben meglévő összefüggések visszaadása.« [6].

Ha arra gondolunk, hogy a nyelvtannak a hangképzéssel foglalkozó része egybeesik a természettudományok ugyanezt tárgyaló területével, akkor az előbbi megállapításokat — s a tanulmány itt nem idézett többi megállapítását is — érvényesnek kell tekintenünk a nyelvtan tanítására is. Természetes, hogy ez a magyarázatot kíséző »ön-illusztrációs« konstruktív tanítási eljárás (az i. m. uo.) követel némi rajzolni tudást a tanártól. Ezért sajnálatos, hogy a hároméves képzésben sem sikerült a táblai rajzolás elsajátítását kötelezővé, vagy legalább lehetővé tenni minden leendő tanár számára — most, a politechnikai képzés megvalósításának küszöbén. Mindenki le tudja azonban küzdeni az esetleges akadályokat — ha akarja.

Vannak, akik módszereskedő pepecselésnek, vagy éppen a tanítás szükségtelen megnehezítésének tartják az efféle munkát. Gondoljunk azonban arra, hogy a »szabály« bemagoltatása a »legegyszerűbb« eljárás volna, mégis elítélnénk a követőjét.

Hogy a nyelvtan minden területén alkalmazható a rajzos szemléltetés, hogy a tanítás mozzanataihoz mennyire hozzátartozik, s hogy mennyire egyszerűek ezek, a következőkben láthatjuk.

HOGYAN BESZÉLÜNK?

A HANGOK KÉPZÉSE

AZ ÁLLAT HANGJA
A HEGEDŐ HANGJA
A TROMBITA HANGJA
- AZ EMBER:

CSAK HANG,
GONDOLAT NINCS - NEM BESZÉD!

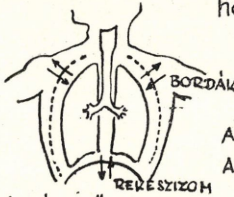
GONDOLATOK + HANGOK SORA: CSAK AZ EMBER BESZÉL!

GONDOLATOK
ÉRZELMEK
KÍVÁNSÁGOK

KÖZLÉSE: ISMERETEK SZERZÉSE - KÖZÖS MUNKA-
TÁRSADALOM.

A BESZÉLŐ SZERVEK

I. A TÜDŐ: A lélegzés szerve. 400 millió rugalmas
hólyagocsksa.

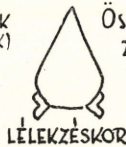
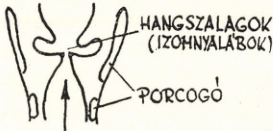
AZ ÉLETHEZ: OXIGÉN
A BESZÉDHEZ: ERŐ.

A LÉLEGZÉS:

1. A MELLKAS KITÁGUL -
(BORDÁK, REKESZIZOM) BELEGZÉS
- A LEVEGŐ BETÖDÜL - SZÜNET

2. A REKESZIZOM BOR-
DÁK ÖSSZENYOMJÁKA TÜDŐT
- A LEVEGŐ KISZORUL - KILEGZÉS

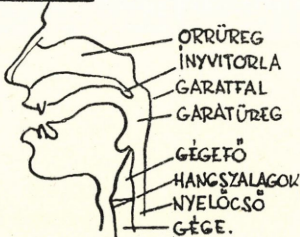
II. A GÉGEFŐ, HANGSZALAGOK.

Össze-
zárv: A levegő
megrezegteti:
ZÖNGE

Eltávolodnak
ZÖNGE NINCS

III. A SZÁJÜREG

A LEVEGŐ ÚTJA:

TÜDŐ
GÉGE
GÉGEFŐ
HANGSZALAGOK - ZÖNGE
GARATÜREG
SZÁJÜREG: AKADÁLY
NYELV + SZÁJPADLÁS
NYELV + FOGAK
FOGAK + AJAK
AJAK + AJAK

ZÖREJ

A SZÁJÜREGBEN

1. AKADÁLY NINCS (NYITOTT): MAGÁNHANGZÓK (a, e, u, ...)
2. AKADÁLY VAN: A, ZÖNGE + ZÖREJ (b, d, g, v, zs, ...)
- B, CSAK ZÖREJ (p, t, k, f, s, ...) MASSZAHANGZÓK

3. A *hangtant* nem csak azért tanítjuk, hogy tételes, számonkérhető ismeretanyagot adjunk át a tanulóknak, hanem azért végzünk alapos megfigyeléseket, hogy a beszéd folyamatának — mondjuk így — elemi jelenségeit megérthessék, a maguk szerveit helyes és hibátlan magyar hangképzést eredményező módon, tudatosan tudják működtetni, s a tanítás és megfelelő gyakorlatok segítségével a helyes beszédtechnikát elsajátíthassák. Csakhogy az V. osztályos tanulóknak még nincsenek a maga testéről, szerveinek működéséről világos ismeretei, s a legtöbb iskola szertára nincs még az emberi testet bemutató modellekkel ellátva. A szerveket s működésüket csak részben figyelhetjük meg közvetlenül, a test belsejébe nem láthatunk be. Ezért kell rajzban is bemutatnunk a beszélőszerveket, hogy a közvetlenül megfigyelt jelenségeket kiegészíthessük, az összefüggéseket felismertessük a megértés biztosítására. (Vö. Perényi J.: A konzultáció szerepe a nyelvtan tanítási gyakorlatainak előkészítésében c. cikkével.) [7].

Az ábrázolás természetesen csak a *lényeg*et a legegyszerűbb módon feltüntető lehet. Túllőnénk a célon, s veszélyeztetnénk a kívánt eredményt, ha finom részleteket is feltüntető anatómiai rajzokat készítenénk és erre kényszerítenénk tanítványainkat is. *Simonvi* Béla: *A beszéd* és újabban *Fischer* Sándor: *Beszédtechnika* [8] c. könyve bemutatja, mi lesz az anatómiai pontosságú ábrázolásból a tanítási órán. Az ezekben közölt egyszerűsített rajzokból a tanítás céljainak és menetének megfelelő csoportosításban könnyen állíthatunk össze teljes sorozatot fali szemléltető táblákon, hogy adott esetben felhasználhassuk.

A tanításba beillesztett ilyen rajzok azonban a célnak megfelelően módosulnak, hogy a jelenséget valóban magyarázzák, vagy a folyamatot ábrázolják. Így a magas és mély magánhangzók elkülönítésekor, pl. az *i—i*, illetve *u—ú* képzésének bemutatásával azt tesszük világosan érthetővé, hogy a nyelv helyzetének változása hogyan teszi szűkebbé, illetve öblösebbé, tágabbá a szájüreg elülső részét. A bevonalkázott részek összehasonlítása, s a hegedűbe és a nagybőgőbe zárt levegő tömegének analógikus felemlítése kapcsán természettudományos alapon magyarázhatjuk meg a magas és mély magánhangzók hangzásbeli különbségét. (4. ábra.)

A hangrend tanításában ezt a két ábrát egyesítve rajzoljuk, hogy az ellentét közvetlenül szemlélhető legyen, és a magánhangzók két körét külön magyarázó szöveg nélkül szemléletesen csoportosíthassuk. (5. ábra.) (A szaggatott vonal helyett ajánlatos más színű — piros — krétával összefüggő vonalat rajzolni, s ez esetben a mély magánhangzókat a csoportosításban, a szavakban az aláhúzást ue. színnel írjuk.) A rajz mellé írt szók a vizsgálat »anyaga«, a betűk csoportosítása a nyelvi tény két körét mutatja, s egyben módot ad a törvénynek szöveg felírása nélkül való megfogalmazására.

Együtt van tehát a táblai vázlatban a szó, amelyből a törvényszerűséget elvontuk, a hangok csoportosítása és a rajz, amely a két fő csoport különbségét magyarázza. Azonban nemcsak a törvény fogalmi tartalmát, hanem körét, érvényességét is ábrázoljuk ugyanúgy a sok

4. ábra

ÓRA.

KELTEZÉS.

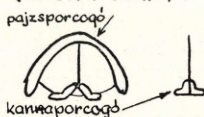
A MAGAS ÉS MÉLY MAGÁNhangzók

Miként most eltűnő ifjúságom után,
 Úgy néztem utánok,
 S milyen bús látvány volt a házak tetején
 A sok üres fészek,
 Szellő telelt reám, sejtés halk szellője,
 Hogy jövőmbé nézek.

(PETŐFI: A GÓLYA.)

i e ö ü a o u } ZÖNGE
 í é ő ű á ó ú }

A SZÁJÜREG NYITOTT
 AKADÁLY NINC

HEGEDŰ - GORDONKA - BÖGŐ

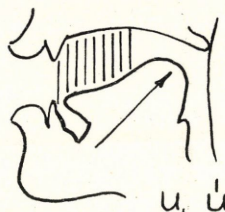
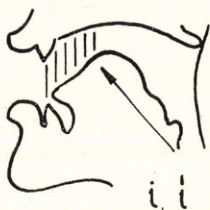
MÁS NAGYSÁG

HEGEDŰ - GITÁR (LANT)

FURUYA - TROMBITA

MÁS ALAK

MÁS HANG

ELŐRETOLT NYELV HÁTRAHÚZOTT
 SZÜKEBB ÖBLÖSEBB

SZÁJÜREG

ALAKJA

TÉRFOGATA

MEGVÁLTOZIK

MAGAS

i - í, ü - ű

ö - ő

e - é

HANG

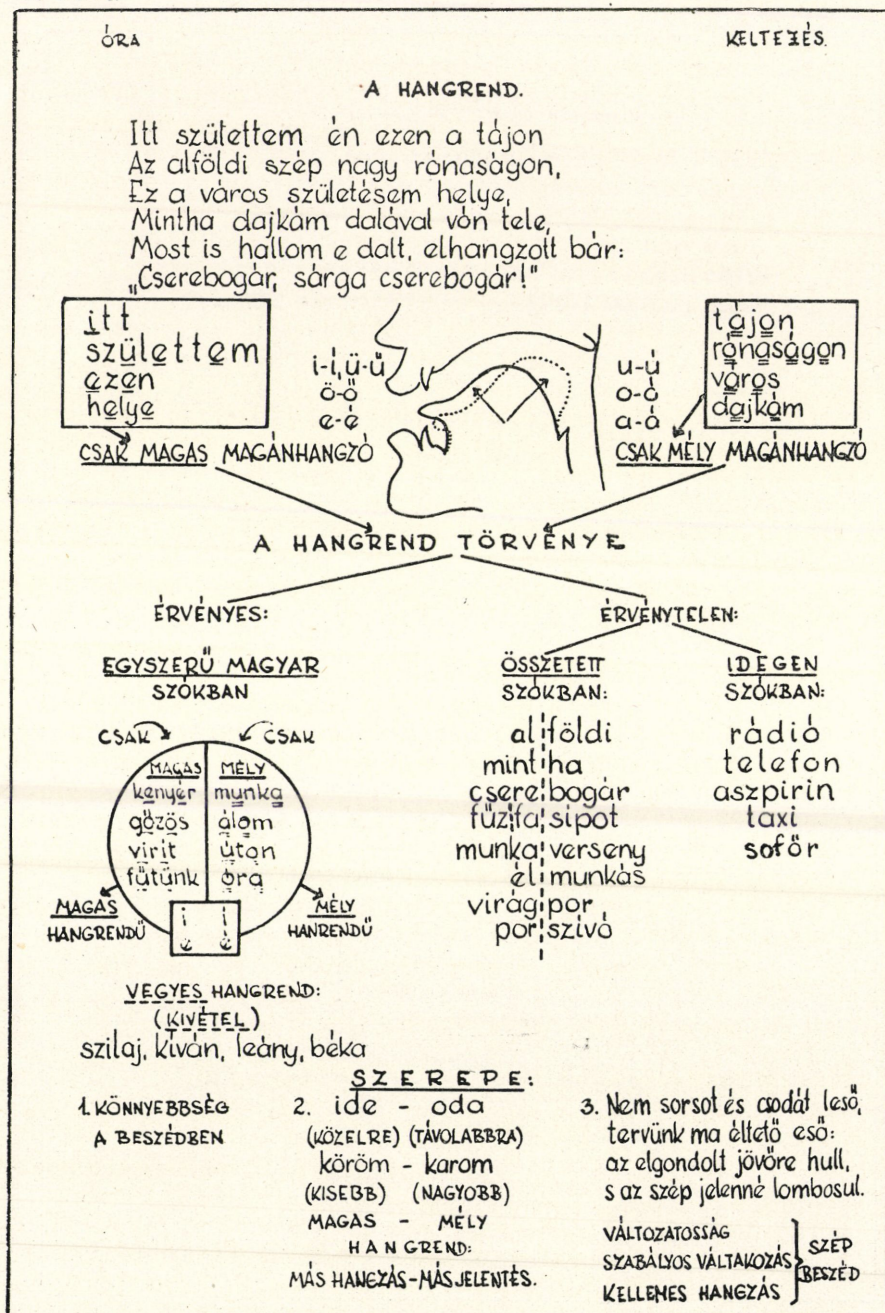
MÉLY

u - ú

o - ó

a - á

5. ábra

szó helyett rajzzal, elrendezéssel téve világossá a megtanulandókat. Ha mindezek előtt a táblára került Petőfi: Szülőföldemen c. versének 1. versszaka, benne aláhúzva a vizsgálatra kiemelt szavak, a részletes megfigyelés eredménye alapján a magánhangzók különbségének megfelelően a szók két csoportja, a magas és mély magánhangzók elkülönítése, a törvény lényege vezérszavakban, — s mindez egyszerű eszközökkel: egy kis rajzzal, az együvé tartozók befoglalásával, aláhúzással, kapcsolatokra utaló közérthető jelekkel (nyíl, vonal) —, akkor látjuk, hogy a táblai vázlat csak ilyen módon lehet teljes, s kevés szöveggel csak így mondhat eleget a megbeszélte ismeretről.

Két megjegyzést kell itt tennem: 1. A vegyes hangrendet nem kivételes, ritka jelenségként tanítjuk, hiszen eléggé gyakori, hanem mint kivételt a törvény hatálya alól. — 2. A táblai feljegyzéseket *folyóírással* végezzük. Itt nyomdatechnikai okokból alkalmaztunk rajzolt betűket.

4. Már az eddigiekből is látható, hogy rajzos szemléltetésnek nem egyedül a tárgyak ábrázolását tekintjük, hanem a sematikus magyarázó rajzokat és a különböző — részben a figyelmet irányító, részben az összefüggéseket, kapcsolatokat feltüntető — jelöléseket is. Másrészt az is kiderül, hogy az egyes említett eszközök nincsenek egy bizonyos tanítási anyaghoz, vagy a nyelvtan egyes területeihez kötve, hanem éppen az adott anyag természetének megfelelően — a tanítás különböző mozzanataiban mind sorra kerülhetnek.

A tárgyakat, dolgokat, jelenségeket megismertető rajzokra nemcsak a nyelvtan-, hanem az irodalomórán is szükségünk lehet. Az irodalmi művek ismeretlen szavait a mű megértése érdekében is tisztáznunk kell, s ezt legkönnyebben és leggyorsabban megfelelő kép, rajz bemutatásával érhetjük el. De legjellegzetesebb alkalom a *jelentés* tanításakor kínálkozik a szók értelmezésére, a jelentésviszonyok tisztázására. Amaz csak alkalminak mondható, az utóbbi a tervszerű és rendszeres szókincsfejlesztés igazi területe. Gondoljunk csak a rokonértelmű és a rokonalakú szókra.

Az azonos *jelentésű* és a *rokonértelmű* szócsoportok tárgyalása szinte lehetetlen rajzos ábrázolás nélkül. Vegyük pl. a *haza* — *hon* és a *bucka* — *halom* — *domb* — *hegy* magyarázatát. A körülírással való meghatározást még a legprimitívebb rajz is egyszerűen egészíti ki. (6. ábra.) A rajzocska alá jegyzett megállapítás:

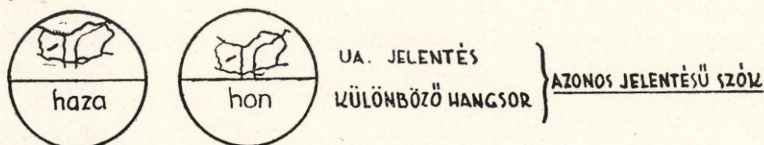
a felszín kiemelkedő részei
magasságuk más-más

— *hasonlók*
— *különböznek*

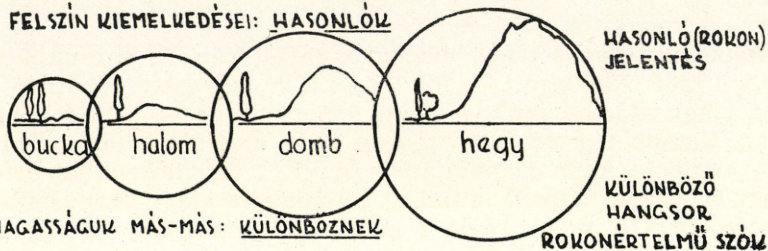
egyben a rokonértelmű szók fogalmi jegyeiből a leglényegesebbeket tünteti fel.

Itt kell szólnunk arról is, hogy ezek a sematikus rajzok többnyire fokozatosan készülnek, s így elkerüljük, hogy az ábrázoláshoz, jelöléshez »használati utasítást« kelljen csatolnunk. Ha a megbeszéléssel párhuzamosan készül a rajz, a gondolkodó munka egy-egy lépését rögzítve, egyben magától értetődővé tesszük az ábrázolás eszközeit is.

6. ábra

A FELSZÍN KIEMELKEZÉSEI: HASONLÓK

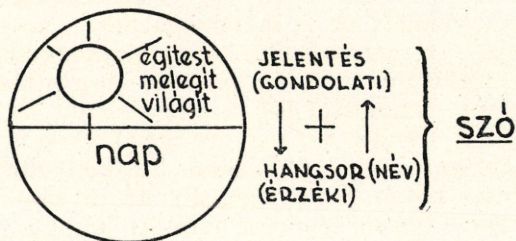
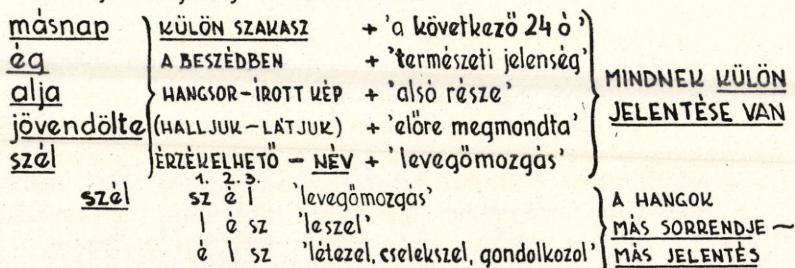

7. ábra

MIÉRT ÍRJUK KÜLÖN A SZÓKAT?

A SZAVAK JELENTÉSE

Másnap, amint az ég alja jövendölte,
Csakugyan szél támadt, még pedig nem gyöngé.
Zokogott a tenger hánykódó hulláma
A zúgó fergeteg korbácsolására.

Közismert — nem kell tehát bizonyítani —, mennyi a nyelvtanban az elvontság. A 10—11 éves gyermek absztraháló képessége csak akkor tudhat eredményesen megbirkózni ezekkel, ha megfelelő eszközökkel támogatjuk. Például a szó jelentésének és hangalakjának kapcsolatát magyarázva, a következő lehet eljárásunk: (Ez egyben a fokozatos építést is bemutatja.)

Kört rajzolok a táblára (nem körzővel!), köré sugarakat. (7. ábra.) Mi ez? — kérдем rajzolás közben. — Kerek, fényes, az égbolton látjuk, reggeltől estig melegít, világít — mondom az ismertető jegyeket (ha szükséges). — A nap — mondják, s én a rajz alá vízszintes vonalat húzok, s a vonal alá írom: nap.

Tehát nemcsak a tárgy, hanem a rajza, képe is eszünkbe juttatja, *felidézi a szót*, a hangsort — folytatom a beszélgetést. — Mi jut eszembe, ha a *nap* szót hallom? — Maga a nap. — És ha a napot látom? — A neve. Vagyis a tárgy, a dolog és a neve elválaszthatatlanok egymástól — mondom ki a megállapított tényt, s egy körrel egybefoglalom a rajzot és a szót. Bizonyára tudtok felelni erre a kérdésre: Mi a szó? — Megbeszéléssel eljutok ahhoz a megállapításhoz, hogy a szó nemcsak a hallott hangsor vagy írásképe, hanem a hozzátartozó jelentés is. Most már ez is a táblára kerül, a rajz mellé.

További beszélgetéssel tisztázzuk, hogy nem maga a nap van benne az eszemben, hanem csak a gondolkodással alkotott képe, s amit a napról tapasztalatból tudok, vagy tanultam róla: *égítést, melegít, világít* stb. Ezzel is kiegészítem az ábrát, hogy a fontos részeket együtt lássák. Majd arról beszélgetve, hogy a szó hangsora, írásképe *érzékelhető*, a jelentése *gondolatainkban* van, tovább fejlesztem a rajzocskát, míg teljessé válik.

Ha így »építjük« a magyarázó rajzokat, nem kell hozzájuk jelmagyarázat. Legfeljebb a különböző színű aláhúzások esetében jegyeztetjük fel a színek jelentését. Ezek használatában ajánlatos következetesnek lennünk: a nyelvtan egy-egy területén mindig ugyanazt jelöljük velük.

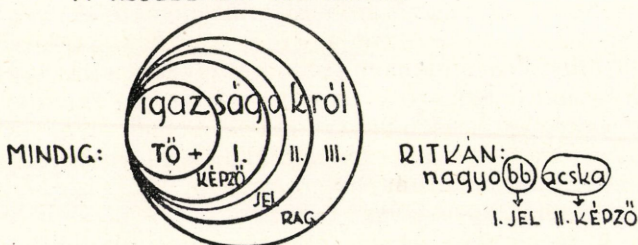
5. Az *alaktan* is megköveteli a rajzos ábrázolást. A szóelemek szótagolásszerű elkülönítése szemmel láthatóan megbontja a szó egységét. (8. ábra.) A rajz a szó egységének szétszaggatása nélkül is szemléletesen mutatja az egyes elemeket, kapcsolódásukat, sorrendjüket, s ami a legfőbb, szerepük tisztázása is könnyebb így. A szóelemek felismerésének megkönnyítésével vizuális úton is támogatjuk a szóelemzést.

Az alanyi és a tárgyas személyragokat könnyen megkülönböztethetővé úgy tehetjük, ha funkciójukat ábrázoljuk. (9. ábra.) (Erről részletesebben Perényi J. idézett cikkében.) [9].

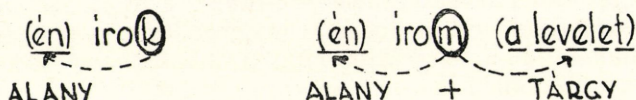
Az ismeretek rendezése, rendszerezése támasztékot kap a megfelelő csoportosítással, táblázatos összefoglalással. Tankönyvünk mindkét része gyakran alkalmaz nyomtatvány jellegű, »rubrikás« táblázatot. Ugyanolyanok készítése az órán egyrészt másolás jellegű, másrészt körülményes utasításokat kíván és sok időt vesz el a méricskéléssel. Az V. osztályos tankönyv pl. a 113. lapon táblázatban rendezi a tulajdonnevek öt csoportját. Itt ez jó, s helyes akár ugyanilyen formában is fali szemléltető táblát készítenünk — vagy inkább a tanulókkal ké-

8. ábra

A SZÓELEMEK SORRENDJE

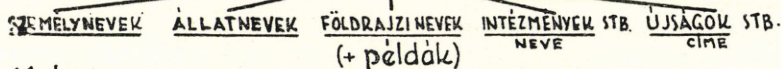

9. ábra

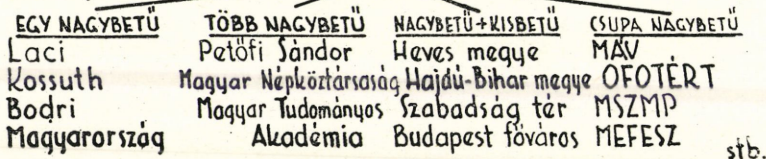
10. ábra

A TULAJDONNEVEK

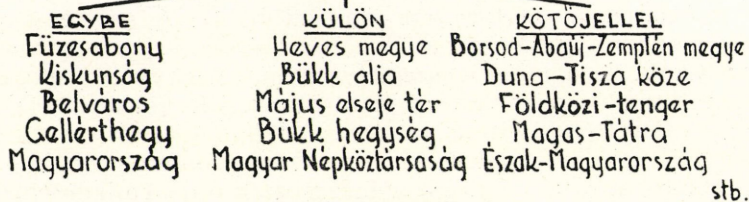
11. ábra

A TULAJDONNEVEK KEZDŐBETŰJE

12. ábra

A TULAJDONNEVEK ÍRÁSA

szíttetnünk — belőle. De az órán a rovatos táblázat helyett mást, egyszerűbbet készítsünk. (10. ábra.)

A szemléltető névanyag a csoportokban egymás alá kerül. A csoportosítás így szemléletesebb, mert az elkülönülő csoportokat emeli ki.

Ugyanez a táblázat azonban már nem felel meg a tulajdonnevek helyesírásának tanításához, mert — bár ugyanarról beszélünk — *más a cél*, s ennek megfelelően mások a csoportosítás szempontjai, mások a kialakítandó csoportok is. Az ekkor megtanítandó egyik ismeret a nagy kezdőbetű használata, a másik az egybeírás—különírás. Eszerint az egyik táblázatban a kezdőbetű minősége szerint csoportosítjuk a tulajdonneveket, a másikban meg aszerint, hogy mit írunk egybe, külön vagy kötőjellel. (11—12. ábra.)

6. A *mondattan* tanításában általános iskolai tankönyvünk mindkét része rendszeresen alkalmaz jelöléseket a mondatrészek —, és jeleket az összetett mondatok fajainak megjelölésére. A gyakorlatban ezek jól beváltak, általánossá váltak. Baj azonban, hogy igen gyakran mechanikusan alkalmazzák.

Általános tapasztalat, hogy a mondatelemzést többnyire szeretik a tanulók. Érthető: a sablonos eljárással egy-kettőre szereznek annyi rutint, hogy segítségével jól felelnek, jó osztályzathoz jutnak. Az óra gyorsan pereg, csak úgy röpköd a kérdés—felelet: Mit állítunk? — éget — állítmány. — Mi éget? — tűzvarázsa — alany. — Mit éget? — pipacsot — tárgy. — S némi gondolkodással eldönti, mi legyen a kérdés: mire vagy hová éget? Valóban vidám játék ez a munka.

Csak hát van-e haszna az ilyen kaptafa tevékenységnek? Segíti-e a bonyolultabb mondat megértését, vagy a rejtett mondanivaló feltárását? Aligha.

A mondatelemzés csak akkor értékes, ha a *mondatbeli viszonyokat, összefüggéseket* világítja meg, ha minden esetben kiderül, hogy nincs a mondatban minden mástól független állítmány, alany stb., hanem csak valaminek az állítmánya, alanya, tárgya stb. Vagyis a szerkezetesség feltárásával a mondat valódi értelme tisztán áll a tanulók előtt a munka eredményeként. Ez pedig akkor következik be, ha az összefüggéseket ábrázoljuk is.

Juhász Gyula: Magyar nyár 1918. c. verséből akkor vegyünk elemzésre mondatokat, amikor már tárgyaltuk a verset. Írjuk a táblára az első mondatot (ne verssorokban, versként): *Pipacsot éget a kövér határra a lángoló magyar nyár tűzvarázsa.* Közös beszélgetéssel állapítsuk meg, hogy a versnek ez a két sora egyetlen gondolatot fejez ki: egyszerű mondat, a beszélő szándéka szerint: kijelentő, alakja szerint állító mondat. Eddigi megállapításainkból következtethetjük, hogy teljes gondolati egység, s ennek jeléül kanyarítsuk körül egyetlen vonallal.

A mondatról — mint egészről — tett megállapítások után keressük a mondaton belüli összefüggéseket.

Tisztázzuk, a mondatnak melyik szakasza mondja ki az állítást és melyik szakasz nevezi meg, miről állít valamit a költő. A kimondó, *állítmányi* és a megnevező, *alanyi* részt válasszuk el függőleges vonallal, s a részek alá írjuk: állítmányi, ill. alanyi rész.

Mindkettő több szóból áll, tehát nemcsak a pusztá állítmányt és alanyt találjuk meg bennük. Ebből következik: bővített mondat.

Az állítmány és az alany kikeresése után aláhúzással jelöljük meg ezeket, s tüntessük föl egy nyíllal a kettő kapcsolatát.

A két fő rész (éget — tűzvarázsa) ismétlésével megállapítjuk, hogy ezek magukban nem fejezik ki teljesen a közlendő tényt. A költő ki is egészíti: pipacsot (éget) — tárggyal. Jelöljük ezt is aláhúzással, s egy nyíllal tegyük szemléletessé, hogy az *éget* cselekvés a *pipacsot* tárgyra vonatkozik.

Az Alföld éghajlatára vonatkozó ismereteinkből a *pipacsot éget* szakasznak »kiéget, elperzsel« jelentése következne, de ennek ellentmond a *határra* (hová éget?) helyhatározó. Megbeszéléssel kiderítjük, hogy a költő »létrehoz, keletkeztet« jelentésben használja az igei állítmányt.

Miért éppen pipacsot? — teszem fel a kérdést. A rózsát, szekfűt is mondhatná. De a pipacs *tömegben* virít, *vörös* a színe. A tanulók a már tárgyalt költeményről tudják, hogy a vers nem egyszerű tájleírás, hanem az első világháború végén forradalomra készülő társadalmunkról beszél. *Forradalmi jelkép* tehát a pipacs, mert piros, s mert sok van belőle. Így válik nagyon sokatmondóvá az egyszerű ténymegállapítás, szimbólummá a pipacs a gyerekek szemében is.

A költő első mondatában sem hagy bizonytalanságban bennünket, s a helyhatározót közelebből megjelöli a *kövér* jelzővel, hogy a magyar olvasó meghökkenve kénytelen legyen a tejfel-mézzel folyó Kánaánnak nevezett magyar hazára vonatkoztatni a teljes állítást.

Az alanyi rész elemzése sem lehet csupán az alany és a három jelző kikeresése a kérdés—felelet sablonosan unalmas játékával.

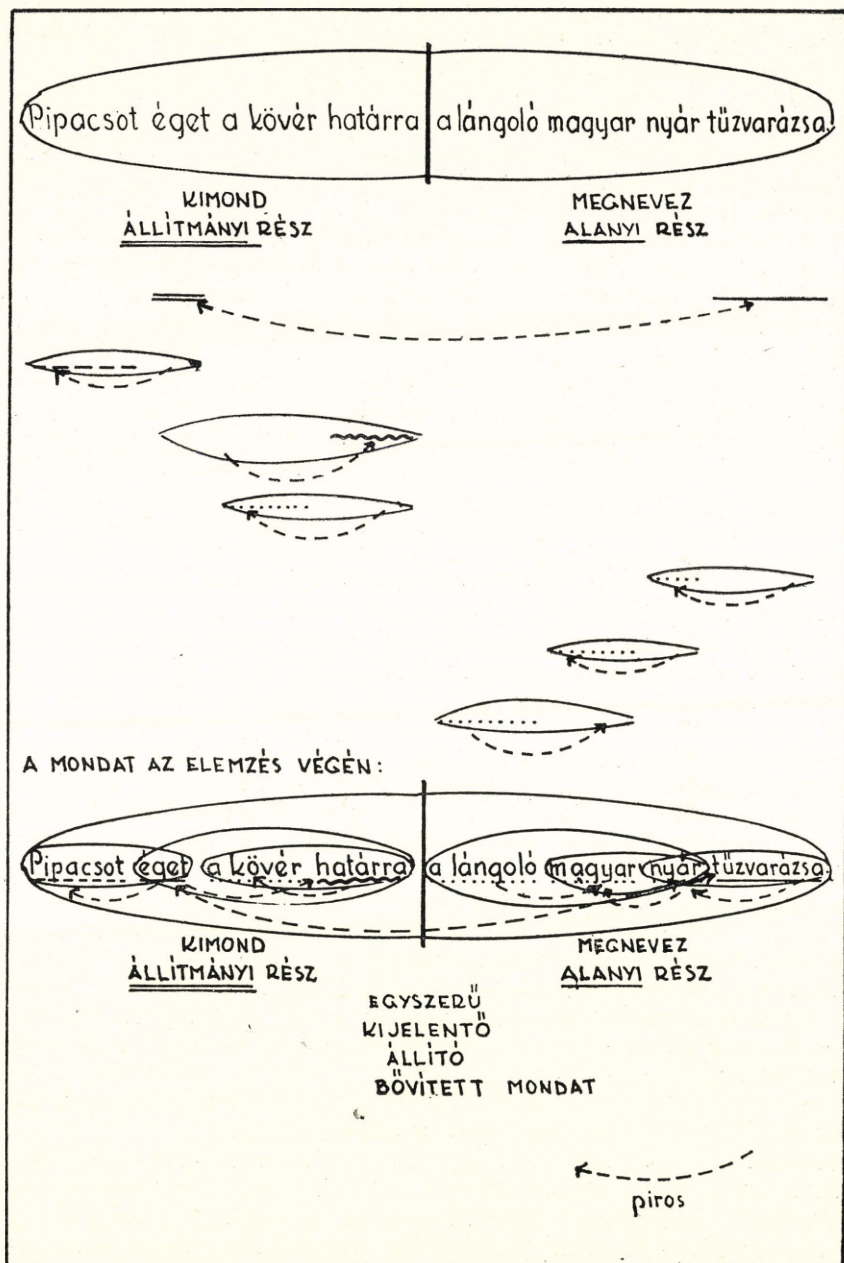
A költő nem azt mondja: *tüze éget* (mert az »eléget«). Miért mondja hát: *tűzvarázsa éget*? A gyerekek is értik: varázs=csoda. Különös dologról beszél a költő, s azt akarja, mi is csodának lássuk az egyszerű ténymegállapításban rejlő szörnyű ellentétet: a kövér határ népe forradalomra kényszerül!

A *tűzvarázsa* alany végződése utal arra, hogy ez valamié: a *nyár* tűzvarázsa. Tehát a természet nyarára, s képes értelemben a felhevült, elégedetlen társadalomra vonatkozik a természetinek látszó kép. S ezt még közelebb hozza a birt. jelző jelzőjével, s pontosan megjelöli, hogy nem akármelyik, hanem a *magyar* nyár, s a magyar nyarak közül is az arra alkalmas: a *lángoló* magyar nyár tűzvarázsa hozza létre a forradalmat.

Így felismerik a szerkezeti összefüggést, s azt is, hogy a három jelző együttesen, egységként vonatkozik az alanyra.

Ha minden esetben jelöltük a tárgyalt rész minőségét s a kapcsolatokat, az elemzés befejeztekor a mondat képe feltűnteti a kettős tagoltságot s a szerkezeti összefüggéseket. (13. ábra.) Túlzás volna, ha minden mondatot írásban elemeznénk. De a szóbeli elemzésben akaratunk ellenére is kialakuló bizonyos gépiesség megszüntetésére időnként be kell iktatnunk egy-egy problémákat adó mondat írásbeli elemzését is. Az írás ti. a tanulókat is, minket is nagyobb gondosságra, alapos-

13. ábra

ságra kényszerít. Az ábrázolás egységének biztosítására az elemzendő mondatot *egy sorban* írjuk le. (Az első bemutatásokra feltétlenül inkább rövidebb mondatokat válasszunk. Később pedig a terjedelmesebb mondatok két fő szakaszát (állítmányi — alanyi rész) előbb szóbeli elemzéssel különítsük el, a táblán ezután már külön sorba kerülhetnek. A 13. ábrán egymás alatt sorban bemutatott jelölések természetesen nem külön, hanem magán a leírt mondaton alkalmazandók. A mondat egyik vagy másik szerkezetét csak akkor vagyunk kénytelenek újból, külön is leírni, ha az elemzés megakad. Ilyenféle eset lehet pl., hogy a tanulók a feldolgozott mondat *nyár* szavát vélik alany-nak. Ekkor az újból leírt rész megfelelő kiegészítésével (*nyár/nak a/ tűzvarázsa*) egy-kettőre tisztázódik a kérdés.

Így a nyelvtani elemzés nemcsak nyelvtani ismeretek rögzítésére, elmélyítésére vezet, hanem az irodalom alaposabb megismerését is szolgálja. Ami pedig a szerkezetes elemzés nehéz voltát illeti, sok próbával igazoltuk a magunk gyakorlatában, hogy a tanulók mindaddig a szerkezettel felelnek a mondatrész kérdésére, amíg a puszta mondatrész követelésével le nem szoktattuk őket róla.

A *mellérendelt* mondatok jelének gépies alkalmazását (>kapcsolatos mondat — jele: o—o«) is kerüljük. Hogy a formalizmus veszélyét kiküszöböljük, az előbbiekből mondottak szerint a nyelvi anyag és az ábrázolás között közvetlen kapcsolatot kell létesítenünk. A jel és a tartalom természetes kapcsolatának felderítéséhez vezető eljárást részletesebben Évkönyvünk II. kötetében tárgyaltuk [10].

7. Az új tanterv tervezete *Anyanyelvünk múltja és élete* című tárgykört is beillesztett az általános iskolai nyelvtan anyagába. Ennek a résznek tárgyalása ugyancsak követeli a rajzos ábrázolást mind a történeti, mind az általános nyelvészeti vonatkozású kérdések tárgyalásakor. Ez a tárgykör üde színfolt lesz az állítólag száraz nyelvtan tanításában. Ha a tanulók feltétlenül meglévő érdeklődését az olvasmányok tárgyalásához készített szemléltető táblákkal, nyelvrokonaink lakóhelyét vagy a nyelvjárások területét bemutató térképvázlatokkal, levelezőlapokból és újságkivágásokból összeállított képekkel is fokozzuk, tanítása eredményes is lesz. Az állandó jellegű szemléltető anyagon kívül természetesen az ilyen órán is kell a rajzos szemléltetést alkalmazni, de világos, hogy akkor csak vázlatosan és kevesebb részletet ábrázolva dolgozhatunk. Így pl. a vándorlás körülbelüli útját egyetlen vonallal rajzolva, egyszerű ábrázolásban bemutatathatjuk az egyes nyelvi hatások jelentkezésének helyét. Az állandó táblát persze ez esetben csak az óra végén, vagy az óra után függesztjük ki.

* * *

A nyelvtan tanítása sokféle módon folyik iskoláinkban, szinte annyiféleképpen, ahányan tanítjuk. Egy dologban azonban bizonyára mindnyájan egyetértünk: nem érhetjük be az önmagáért való szabálytanítással, mert az értéktelen grammatizálássá tenné munkánkat. Arra törekszünk, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálata a lényeg felismeréséhez, a törvényszerűségek feltárásához és megértéséhez vezessen. De a nyelv-

tan tanításának a tárgyi ismeretek nyújtásán kívül a logikus gondolkodásra nevelést is szolgálnia kell (Mód Aladár) [11], teljessé pedig akkor válik munkánk, ha a nyelvtan jó tanításával »a szépen beszélő, helyesen író ifjak százait« (Kerékgyártó I.) [12] neveljük.

Szakirodalmunk a nyelvtan tanításának ebben a rövid áttekintésben érintett oldalát nagyon elhanyagolta, s talán ezért is szükséges volt ezzel itt foglalkozni.

J E G Y Z E T E K

- [1] Az itt közölt lap az Orbis Pictus lőcsei (1685.) kiadásából való, Bubenka J. fanevelése.
- [2] A Magyar Nyelv Tankönyve I. rész az ált. iskolák V—VI., II. rész az ált. isk. VII—VIII. o. számára. Tankönyvkiadó, Budapest, é. n.
- [3] Károly Pál: Vidám magyar nyelvtan és helyesírás. Lingua, Bp., é. n.
- [4] Csató Ödön: Írjunk helyesen! Helyesírási tankönyv tanfolyamok és egyéni tanulók használatára. Tankönyvkiadó, Bp., é. n.
- [5] Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk. Művelt Nép, Bp. 1956.
- [6] Dr. Udvarhelyi Károly: Szemléltető rajzolás a földrajz oktatásban. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve II. Eger, 1956.
- [7] Perényi János: A konzultáció szerepe a nyelvtan tanítási gyakorlatának előkészítésében. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve II., Eger, 1956.
- [8] Simonyi Béla: A beszéd, Stephaneum Bpest, 1942.
Fischer Sándor: Beszédtechnika. A színpadi beszéd technikája. Művelt Nép, Bpest, 1955.
- [9] l. a 7. jegyzetet.
- [10] l. a 7. jegyzetet.
- [11] Mód Aladár: Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány. Társ. Szemle, 1953. jan. sz.
- [12] Kerékgyártó Imre: A helyesírás tanítása. Ped. továbbképzés, Bpest, é. n.